

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱԶԱՐԻՆԳՅԱՐԻՒՐԱՄԻԱԿ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ 434 — 1934

Ինդրոյն բուն բանասիրական կողմը, այսինքն այն հարցը, զոր օրինակ, թէ ստուգիւ նախ աստրերենէ՞ կատարուեցաւ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը, և անոր վերադարձողութիւնն էր միայն որ եղաւ յունարէնին վրայէն, ինչպէս կը կարծուի ընդհանրապէս, թէ երկու անգամին ալ յունարէն բնագիրն էր հայ թարգմանիչներուն առջև եղածը, ինչպէս աւելի հաւանական պիտի նկատուէր թերեւ. դարձեալ, սա՛ միւս կէտը թէ ե՞րբ պէտք է դնել անոր սկզբնաւորման թուականը, և ո՞րքան ժամանակ յատկացնել անոր աւարտումին. այս երկու և իրենց հետ առնչութիւն ունեցող ուրիշ կէտեր կը թողունք ուրիշներու կամ ուրիշ առիթի. ու նկատելով որ այդ նշանաւոր և նուիրական աշխատութեան վերջաւորման թուականը կրնայ եղած ըլլալ՝ ամենէն ուշ՝ 434ը միայն, իբրեւ նախընթաց տարին երկու մեծ սուրբերուն, Սահակի և Մեսրոպի մահուան, և իբրեւ երրորդ տարին Եփեսոսի ժողովի գումարման, որուն աւարտումէն անմիջապէս ետքն էր որ անոնց աշակերտները դարձան Արևմուտքէն, իրենց հետ բերելով Մաքսիմոս Բ. պատրիարքէն նուիրուած յունարէն Աստուածաշունչի ստոյգ օրինակը, որ պիտի ծառայէր հիմ՝ կատարուելիք սրբադրութեան, կանգ կ'առնենք, Սրբոց թարգմանչաց մերձակայ տօնին առթիւ, այդ տարին ժե՛րդ դարագարձին կամ հազարհինգհարիւրամիակին առջև, ու կ'ուզենք դիտել սոսկ եղելութիւնը, իբրեւ ազգակ ազգային և կրօնական շարժման և զարգացման՝ մեր մէջ (*):

Այս մտածումն էր որ յանկարծ ճնշեց մեր զգացումներուն վրայ, երբ Le Temps լրագրի Սեպտ. 6ի հեռագիրներուն ի գլուխ՝ կարգացինք հետեւեալը, Պերլինէն տրուած. «Աստուածաշունչի՝ Մարգին Լուտերի ձեռքով կատարուած թարգմանութեան չորսհարիւրամեակին առթիւ, Պ. Ռիւթ Ռայսի պաշտամունքներու նախարարը՝ նկատի առնելով կաթոլիկութիւնը, զոր այդ իրողութիւնը ունեցած է Գերմանիոյ մէջ կրօնական միսիին համար եւ գերման լեզուի կազ-

(*) Այս կէտին անդրադարձաւ առաջին անգամ ամերիկահայ շէ. Կոչնակչի Պատ. Խմբագրութիւնը. մեզի ծանօթ է նաեւ յիշեալ խմբագրութեան յոյժ բարենկատ իզմը՝ համահայական յորելեանով մը հանդիսաւորելու պատմական այդ թուականը, ինչ որ չենք կարծեր թէ կարելի պիտի լինէր, հակառակ ամէնուս բաղձանքին, ներկայ հանդամանքներու հետեւեալով:

մութեան տեսակէտով, հրամայած է որ Բարեկարգութիւնը տօնախմբուի դպրոցներու մէջ, բանախօսութեան հաւաքոյթներով»:

Աստուածաշունչին ազդեցութիւնը՝ ժողովուրդներու կրօնական և մտաւորական, սխալ պիտի չըլլար մեկնաբանօրէն աւելցնել նաև, բարոյական եւ ազգային կեանքին վրայ: — Ո՛վ որ ալ լինի իրողութիւնը իր պատմական ստուգութեան մէջ դիտողը, քահանայ մը կամ քաղաքական գործիչ մը, կրօնուսոյց մը կամ պատմագէտ քննադատ մը, պիտի չկարենայ տարբեր եզրակացութեան մը առաջնորդուիլ իր հետազոտութիւններուն մէջէն, քան ինչ որ ի նկատի ունեցած է Ռայխի կրօնական նախարարը:

Սուրբ Գիրքը բարիք միայն աղբերացուցած է այն ժողովուրդներուն մէջ՝ ուր քարոզուած է. ու այդ բարիքը անքան աւելի շօշափելի արդիւնքներու մէջ է արդիւնագործուած, որքան աւելի այդ քարոզութեանց միջոցաւ հրատարակուած ճշմարտութեանց հիմ եղած վաւերագիրքը շուտով վերածուած է քարոզութեան լեզուին, թափանցելով անոր զրականութեան մէջ:

Կը պատմուի թէ բրիտանական բանակէն նուաճուած ամբիկեան տոհմի մը ցեղապետը, որ Լոնտոն էր տարուած, Վիկթորիա թագուհիին ներկայացուած ատեն երբ բացարտութիւնը ունեցաւ հարցնելու թէ ի՞նչ էր իր կայսրութեան այս մեծապանծ գորութեան զադանիքը, դշտն անոր մատնացոյց ըրաւ չքեղ կողքով կազմուած Աստուածաշունչը, որ դրուած էր աչքին առջև, քովընտի սեղանի մը վրայ:

Առանց որ և է ճիշդ՝ երաշխաւորելու համար այս մանրագէտին պատմական ստուգութիւնը, կը բաւականանանք աներկեան վստահութեամբ ըսելով միայն թէ բացարձակապէս ճշմարիտ է անոր պատկերազարդած գաղափարը: Ընդհանուր ազգաց զրականութեանց պատմութիւնը գեղեցիկ կերպով կը հաստատէ զայն. նոյն իսկ այն ազգերուն համար, որոնք բրիտանիզմութիւնը ընդունելէ շատ առաջ արդէն ունեցեր էին իրենց ոսկեդարերը, Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը նոր շրջանի մը թուականը բացաւ մասնաւորապէս լեզուական և ընդհանրապէս մատենագրական տեսակէտով:

Ասոր հակառակը անկարելի պիտի ըլլար արդէն անտարակոյս, քանի որ Սուրբ Գիրքը, իր բազմաբովանդակ պարունակութեամբ, — ուր զրականութիւնը՝ իր ամէն սեռերովը, ու մարդկային ծանօթութիւնը՝ իր ձեւերուն բոլոր ալլաղանութիւններովը, առաջին անգամ լինելով այնքան ներդաշնակօրէն կը համադրուէին իշխող վեհագոյն գաղափարի մը միութեան ներքեւ, — ամբողջ ընկերային կեանքը յեղաշրջող նոր միտք մը կը բերէր աշխարհի. միտք մը՝ որ չէր կրնար առանց ազդեցութեան մնալ մարդկային կեանքը գոյաւորող և կենցաղը կերպաւորող բոլոր շարժառիթներուն և անոնց հետեանքներուն, ընկերութեանց կարգ ու կանոններուն, կառավարութեանց կերպովաւորուն և օրէնքներուն, ընտանեկան դրութիւններուն և վիճակներուն, ժողովրդային զանգուածը մինչեւ այն ատեն աստիճանաւորող խաւերուն և շարքերուն, մարդուն մտաւոր և բարոյական ձգտումներուն, վարքին ու բարքին, ճաշակին և ընդունակութիւններուն, և այս ամէնը զգալի և հաղորդական ընծայող բոլոր միջոցներուն՝ լեզուին, զրականութեան, արուեստին և մշակոյթի բոլոր պայմաններուն վրայ:

Գերման նախարարին յայտարարութեան մէջ ի՞նչ չափով որ ալ եղած լինի քաղաքական նկատումին բաժինը, որով՝ իր երկրին ներկայ գէպերուն

զգացումը և իրենց հանդէպ օրը օրին խմորուիլ սկսող ընդհանուր կացութեան մը մտածութիւնը անշուշտ փոքր ի շատէ պիտի դուռաւորէին իր տեսութիւնը, անոր լայնագոյն բաժինը կը մնայ դարձեալ պատմութենէն վաւերացուած ճշմարտութեան: Երկար դարերէ ի վեր քրիստոնէութիւնն ընդունած, և քաղաքական ու քաղաքակրթական բոլոր մարզերուն վրայ ինքզինքը արդէն արժեցուցած այդ ժողովուրդը, զերման ցեղը, իր ազգային և ցեղական ինքնութիւնը լեզուով և զրականութեամբ և իմացական բարձր կեանքով սկսաւ յայտնարեբել այն օրէն մանաւանդ երբ ձեռք մը իրեն երկարեց իր լեզուով թարգմանուած Աստուածաշունչ մը, և ըսաւ անոր. «Ա՛ռ և կարգա՛»:

Իրողութիւնը նոյնն է, համեմատութեան աւելի կամ նուազ բարձր աստիճաններով, բոլոր հին և նոր ազգերուն համար: — Հին Կտակարանի յունարէն թարգմանութիւնը, «Եօթանասնից» կոչուած, որ մեր թուականէն երեք դար առաջ կատարուեցաւ Աղեքսանդրիոյ մէջ, հին ժամանակներու ամենէն յիշատակելի դէպքերէն մին է ըստ ինքեան: Իրրե թուական, հին պատմութեան այն դարձակէտն է ան, ուր Արեւելքն ու Արեւմուտքն իրարու կը խառնուին, մէկին ամենէն խոհուն և խորհրդապաշտ և միւսին ամենէն զգայուն և զեղապաշտ ներկայացուցիչներուն՝ երկու ցեղերու՝ միջոցաւ, այնքան երջանիկ դաշնաւորումով մը, աստուածային շունչի մը հալոցին մէջ իրարու հետ համաձուլելու համար շնորհքը և իմաստութիւնը, սէրը և բանը, ու աղեքսանդրեան փիլիսոփայութեան մտածումին մէջէն արտափայլած տեսիլքներով լուսաւորելու համար քրիստոնէութեան ճամբան: Ամէն ոք գիտէ թէ յոյն լեզուն ի՞նչ անկշռելի հարբստութեամբ ճոխացաւ այդ ժամանակէն սկսեալ, և յետոյ, իբր չորս դար ետքն ալ, երբ Հինէն յետոյ նոր Կտակարանն ալ թարգմանուելով հելլեներէնի, ամբողջացաւ «Եօթանասնից»ի միջոցաւ սկսուած գործը:

Յայտնի է նոյնպէս թէ Հռովմէական Եկեղեցին իր ինքնութեան առաջին դիմադրի՞ն ունեցաւ Աստուածաշունչի լատիներէն թարգմանութեամբը՝ Գ դարուն, երբ բոլորովին թօթափեց լուծը յունարէնին, որ մինչև այդ թուականը տիրական էր եղած Հռովմի ոչ միայն կրօնական այլ նաև քաղաքական ոլորտներուն մէջ: Բարեկարգութեան ու ինքնութեան կազմաւորութեան իղձը առաջին անգամ մակարդուեցաւ անգղիական հոգիին մէջ Ժ. Գարու վերջերը, երբ Ուիլիս անգղիերէնի թարգմանեց Ս. Գիրքը: Եւրոպական կաթոլիկ միւս ազգերու մէջ, ուր լատիներէն Աստուածաշունչը միշտ գործածուեցաւ ոչ միայն իբրեւ կրօնական սլաշտամունքի մատեան, այլ նաև իբրեւ ներշնչեալ թարգմանութիւն, բնականաբար իբրեւ թուական կազմող դէպք չի կրնար նկատուիլ Սուրբ Գիրքի թարգմանութիւնը իւրաքանչիւրին լեզուին մէջ. բայց անժխտելի իրողութիւն է թէ այդ ազգերէն իւրաքանչիւրին կրօնական կեանքն ու զրականութիւնը նոր ոյժ ու թուիչք առին Աստուածաշունչի իրենց լեզուին թարգմանութենէն վերջ մանաւանդ:

Նոյնը աւելի շեշտուած ստուգութեամբ կարելի է ըսել հին փոքր քրիստոնեայ ազգերուն համար. Ասորիները, Գալիները, Քաղդէացիները, Էսայն, Իրենց քաղաքականօրէն քանդուած ազգային կեանքը կըցան փրկել, առաջինները՝ Բ. դարուն իսկ և միւսները Գ. դարէն, Աստուածաշունչի թարգմանութենէն վերջ, և անոր միջոցաւ իրենց մէջ մարմին առած զրականութեան շնորհիւ միայն. ի հակառակէն, այդ կեանքը իր ամենէն նուազկոտ աստիճանին հասաւ

իրենց մէջ, ինչպէս ցարդ, երբ կորսնցուցին իրենց լեզուին թարգմանուած Աստուածաշունչին և զրականութեան հասկացողութիւնը, ենթարկուելով արաբերէնին ազդեցութեան: Իսկ Հապէշները, որոնք Դ. դարէն ունեցան իրենց Աստուածաշունչն ու զրականութիւնը, ու երբեք չկորսնցուցին զայն, կը պահեն ցարդ իրենց ինքնութիւնն ու անկախութիւնը, Ափրիկէի ամենէն խաւարակուսներ քնաշարժին մէջ: Աստուածաշունչի կենսագործող զօրութիւնը աւելի ակնբերօրէն ի յայտ կուգայ սակայն պաւ ցեղին մէջ, որուն բոլոր ժողովուրդները քաղաքակրթական կեանք, զրականութիւն և ազգային ինքնութիւն ունեցան թ. դարէն, երբ Կիւրեղ և Մեթոդիոս այդ լեզուին թարգմանեցին Ս. Գիրքը:

Կը կրկենեք, Աստուածաշունչը, իբրև պատգամադիրք մատենաւ այն կրօնքին, որուն ամենէն անսուտ բարացուցականը եղաւ ինքնութեան, ազատութեան և լոյսի սէրն ու զիտակցութիւնը արթնցնել անհատին և համայնքներուն մէջ միանգամայն, բոլոր այն ժողովուրդներուն մէջ, որոնք ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, հոգեկան նոր կամ նորոգուած կեանքի և բարոյական ու իմացական յառաջդիմութեանց թուական մը բացաւ անոնց մէջ թարգմանուած օրն իսկ:

Թէ այդ ստուգիւ այդպէս եղաւ մասնաւորապէս մեզի համար, այսինքն Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը հայութեան համար ունեցաւ անհամեմատ կերպով բարձր կարևորութիւն մը՝ կրօնական մտքի, այսինքն բարոյական կեանքի, և հայերէն լեզուի կազմութեան տեսակէտով, իբրև բացարձակ և անժխտելի ճշմարտութիւն՝ վեր կը մնայ ամէն տարակոյսէ: — Եւ նախ, արժան է դիտել այստեղ թէ այդ ձեռնարկին կատարումը ծրագրող և կազմակերպող երկու անհուսաբելի հոգիներուն համար այդ էր եղած արդէն մեծագոյն խորհուրդը, որ, իբրև կէտադրուած նպատակ իր շուրջը խմբեց բոլոր բարի ջանադրութիւնները, թե ու թոխք տալով բոլոր սիրտերուն և անսպառ ոգևորութեամբ զօտեանդելով կամքերն առհասարակ: Սուրբ Սահակ և Սուրբ Մեսրոպ, Ե. դարու հայկական վերածնութեան ներշնչեալ մեծ առաջնորդները, ի փորձոյ հաստատած և անվրէպ կշռադատութեամբ ընդունած էին թէ այդ կենդանի զօրութենէն դուրս ուրիշ միջոց մը չէր մնացած՝ վեր առնելու համար իր քաղաքական և ընկերային կեանքի զառկայքին վրայ հակած ժողովուրդի մը բարոյականը: Այդ համոզումին եկեր էին անոնք երկուքն ալ, տեսնելով Աստուածաշունչի զրականութենէն յորդած առողջ կենսունակութիւնը՝ Աստուծոյ խօսքը իրենց լեզուին մէջէն լսող ժողովուրդներուն, Յունաց և Ասորոց մէջ, զորս ճանչցեր էին այն ատեն. ու Մեսրոպ մասնաւորապէս խորագոյնս համոզուած էր այդ բանին, այն օրէն՝ երբ Գողթնեաց կողմերը կատարած իր քարոզութեանց միջոցին տեսնելով թէ հեթանոս բարբի ունակութիւններով դեռ այնքան տոգորուն այդ լեռնականները որքան կոյր էին մնացեր Աւետարանի լոյսին: Անոնց այդ վիճակին իր վրայ թողած տպաւորութենէն էր որ անիկա մղուած էր անմիջապէս զիմելու Սահակի, հայեցի ուրոյն զրականութեան մը մասին խորհելու և հայ այրուրէնքի կազմաւորման առաջին միջոցներուն վրայ խորհրդակցելու համար:

Ու, պէտք է ուշադիր լինել այս կէտին, անոնց միտումն էր ազգին հոգևոր կեանքը միայն. վստահ էին թէ անկէ խելոյն պիտի յառաջ գար ազգային կեանքին վերակազմութեան արդիւնքը: Այս էր իրենց բուն նպատակը, որուն գերազանց միջոց կը նկատէին Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը:

խակ այս վերջինին նախապայման՝ հայերէն ղիրերը . եռամեծ սուրբը , Մեսրոպ , իր առաքինակրօն զործիչի և ղիտուն մարդու իր անվերջ դեզերումներուն եւ հեղինակ վազբին մէջ ղէպի ժամանակակից և սահմանակից ղիտնական կեդրոնները , հռչակաւոր մատենադարաններու առջեւ և համբաւուած բանահմուտներու մօտ կատարած իր հետազօտութեանց և ուսումնասիրութեանց միջոցին , ամենէն աւելի այդ բանն ունէր իրեն կէտ նպատակի : Ասոր համար էր որ հայ ալփաբետքի երկնումի վերջին նուիրական ըոպէին , իր սուրբ տեսիլքին մէջ , առտուածային աջ մըն էր որ ձիւնափայլ մաքուր տախտակի մը վրայ զծեց առաջին հայ տառերը :

Իսկ թէ ո՛րքան արդար էր այս տեսակէտով անոնց տաժած յոյսը , փորձառութիւնը ցոյց տուաւ զայն ընդհուպ : Աստուածաշունչը մեծ անկիւնաքարը եղաւ հայկական զրականութեան : Անխկա իր պատմադրական , բարոյախօսական , բանաստեղծական , իմաստասիրական պարունակութեամբը , եղաւ յատակաղիծը՝ որուն վրայ հայ միտքն ու սիրտը բարձրացուցին ազգային մատենադրութեան շէնքը : Թագաւորաց և Մակարայեցւոց ղիրքերը շուտով խմորեցին մեր նախնեաց սրտին մէջ ազգային պատմութեան յղձն ու ճաշակը , տուն տալու համար Ազաթանգեղոսի՝ Բիւզանդացիի հատորներուն կամ անոնց նախադոյն հայացումներուն , Մեսրոպի Կորիւնեան վարքադրութեան , Փարպեցւոյ սքանչելի մատեանին , նոյն ատեն կերպաւորելով պատմական ղիւցազներգութեան ձգտումը , որուն ծնունդը պիտի լինէին հետզհետէ Եղիշէ , Խորենացի , և նման ուրիշ գործեր կամ զրուածքներ : Առակաց զրքի և ժողովողի ներշնչումովն էր որ մեր մէջ զլխաւորաբար կազմաւորուեցաւ բարոյագիտական սեռը , յառաջ բերելով Յաճախապատումի այնքան յստակիմաց ղեզեցկութեամբ դասաւորուած տեսութիւնները , և Մանդակունիի խանդավառ ճառերը , որոնց մէջէն հայ բեմին ճարտարախօսական փայլատակումներն է որ կ'երևին ստէպ : Իմաստութեան ղիրքին է անտարակոյս որ հայ մատենադրութիւնը կը պարտի նախ Անյաղթի և իրեն դպրոցակիցներուն փիլիսոփայական վերացումները , որոնք յետոյ աւելի կամ նուազ ղեզեցկութեամբ շարունակուեցան Սիւնեաց դպրոցին մէջ . և Սաղմոսի ոգումներուն՝ մեր շարականները՝ իրենց հոգեզմայլ շունչը , որ այնքան քաղցրութեամբ ոլորակեց մեր հաւատքին և յոյսին կենդանութիւնը հետադայ իրերայաջորդ դարերու շարունակութեան մէջէն : Աւետարանի լուսաւոր պայծառութենէն , առաքելական թուղթերու մեծաաքանչ խորհրդածութիւններէն , մարգարէից տեսիլքներէն և Յայնութեան խորհրդաւոր տեսարաններէն է որ հայ սիրտը ծծեց իր ազօթանուէր յոյգերուն ճարակը , ժամադրքի վեհանդորր մաղթանքներէն սկսեալ մինչև Նարեկացիի հրացայտ ճենճերումները և Շնորհալիի և յաջորդներուն հոգեպարար դաշնակութիւնները :

Ի՞նչպէս տակաւին չյիշել հոս քրիստոնեայ ղրացի մեծ ազգերու զրականութենէն իսկոյն մեր մէջ փոխադրուած և իսկական հայացումով մերինին հետ տարրացուած՝ նոյնացուած այն զործերը , Ոսկերեանի , Եփրեմի , Սեբեթիանոսի , Բարսղի , Աթանասի եւ այլոց ղիրքերը , որոնք հայ Աստուածաշունչին փոխակրեայ ոսկեզրուազ կողքերը կարծես եղան , անեղծ և անկորուստ պահելու համար ի մեզ հեղուած աստուածային իմաստներուն զանձը : Ի՞նչպէս անյիշատակ թողուլ տակաւին զրական նախկին դարերուն իսկ մեր մէջ սկսուած վկայախօսական այն հատուկտոր զրուածքները , որոնք , հայախօսական ճառերու

հետ խառն, ապագայի Հարանց վարուց և մարտիրոսադրութեանց դետինը պատ-
րաստեցին մեզ մօտ, միշտ Աստուածաշունչի ազդեցութեան տակ:

Այս ամէնը, հարկ է շեշտել՝ լրիւ բմբռնելու համար Աստուծոյ խօսքին
մեր մէջ ունեցած հրաշագործ զօրութիւնը, այդ ամէնը կատարուեցաւ ամենա-
կարճ ժամանակի մէջ, Ե. դարու ոսկեղէն պարունակին մէջ: Աստուածաբան,
այդ բան իսկ, անուն՝ որով հայ միտքը ինք միայն բացառիկ և ինքնայատուկ
որակումով մը կոչած է Ս. Գիրքը, ամբողջ ազգին հոգիէն փրթած խոստովա-
նութեան խօսք մըն է ինքնին, և կը նշանակէ թէ ո՛րքան խոր և սրտադրաւ
եղած է անոր մասին հայութեան համարումը(*): Ըսինք թէ կարճ ժամանակի
մը մէջ կատարուեցաւ այս ամէնը. կ'ուզենք ըսել թէ զարմանալի արագու-
թեամբ է որ կատարուեցաւ մեր մէջ ժողովուրդի մը իբր ազգ ինքնակերտումը,
ազգային զրականութեամբ և պատմութեամբ պայծառացած զիտակցութեամբ,
լոկ Աստուածաշունչի թարգմանութենէն շարժած նախագարկով: «Ժողովուրդ, որ
նստէր ի խաւարի, ետես զլոյս մեծ»: Այդ լոյսը, կամ զայն ջահաւորող աշտանակը
եղաւ մեզի համար հայերէն Աստուածաշունչը. Անո՛ր կը պարտինք մեր ազգային
զոյութիւնն ու կազմը, մեր եկեղեցին, մեր բարոյականը, մեր ազգային խղճմտանքը:

Բայց անոր, Աստուածաշունչին, կը պարտինք, նոյնպէս, մեր մայրենի
լեզուին զրական տպաւորման, այսինքն վերջնական կազմութեան գործը: Հա-
յերէնը, իբրեւ ժողովուրդի մը ուրոյն լեզուն, Հնդեւրոպական լեզուախումբի
մեծ ընտանիքին մէջ անշուշտ կարևոր չափով մը կանուխէն ստացած էր ա-
ռանձնաւորեալ նկարագիր մը. իբրեւ քաղաքակրթական որոշ աստիճանի մը
բարձրացած ցեղի մը բարբառը, պետական և զինուորական կարիքներու եր-
կար ատեն ծառայած, և այդպէս անցած ըլլալով զարգացումի ակներեւ փուլերէ,
անշուշտ վաղուց թօթափած էր լեռնական և կէս քաղաքակիրթ ժողովուրդնե-
րու լեզուներուն անկանոն կազմն ու ձևը: Ժողովրդական բանահիւսութեան այն
քանի մը պատառիկներուն մէջ, զորս դիպումաժը պահեր է մեր մինչև Ժ. դա-
րու և անդրագոյն ևս մատենագիրներէն ոմանց մէջ -- ի՛նչ որ ալ եղած լինի
զանոնք վերաբաղեցող մատենագիրներուն կողմէ անոնց վրայ ի գործ դրուած
զրչի վերնպումին բաժինը՝ ինչպէս կ'ենթադրուի իրաւամբ -- կարելի չէ ուրա-
նալ թէ լեզուական հինաւուրց զեղեցկութեան մը ցոլքը կայ, զոր անհնար է
անտեսել: Այսպէս կամ այնպէս յառաջդիմած այդ լեզուն էր անտարակոյս, որ
յետոյ մեր մէջ զիւրացուց քրիստոնէական քարոզութեան աշխատանքը մինչեւ
Լուսաւորիչ, և անկէ վերջ մանաւանդ, մինչև Մեծն Ներսէսի օրերը, ինքն ալ
իր կարգին օգտուելով քարոզչական այդ կիրարկութենէն. այնչափ որ մեր բուն
հին թարգմանիչները ասորերէն կամ յունարէն բնագրին միայն նայելով կրնային
հայերէնի վերածել, պաշտամունքի միջոցին, Սուրբ Գրքի ընթերցուածները և ժա-
մակարգութեան աղօթքները:

(*) Յիշողութիւնս կը նորոգէ յանկարծ այն տպաւորութիւնը՝ զոր այս անսակէտով ունե-
ցած եմ Սերաստական պաշտօնավարութեան միջոցին, կարդալով գիւղի մը եկեղեցիին գրչագիր
միջնադարեան Աստուածաշունչի մը յիշատակարանը: Կը պատմուէր հոն թէ չորս եղբայրներ պիտի
բաժնէին իրենց վիճակուած հայրենական տան մը ժառանգութիւնը: Տունը երեք աչք միայն ու-
նէր, այսինքն երեք մասի միայն կրնար բաժնուիլ. բայց հայրը թողած էր Աստուածաշունչ մըն
ալ: Տունին երեք աչքերուն վրայ յարադրաբար՝ չորրորդ բաժին հաւանեցան ընդունիլ չորսն ալ՝
Աստուածաշունչ մատենաւը. և, ո՛վ համբուրելի սրբութիւն հոգւոյ, ժառանգորդներէն ամենէն եր-
ջանիկը համարեց ինքզինքը նա՛ որուն ելաւ Ս. Գրքին բախտը:

Ինչ որ ալ եղած լինի սակայն այս ամէնը, բացորոշ է թէ հայ զիրերու զիւաէն և Աստուածաշունչի հայացումէն ետքն է որ հայերէնը տիրացաւ իր ինքնութեան: Գիրն ու զիրքն է որ լեզուին կուտան օրէնքի և կանոնաւորութեան հաստատաւար կաղապարումը: Առաջինը պատկերի պայմանադրականութեան մէջ կը բռնէ հնչիւններուն փախուսիկ անցաւորութիւնը, իսկ երկրորդը՝ զաղափարներու դասաւորեալ շարակարգութեամբ նկարէն զեղեցկութիւն մը կը հազցընէ մտածումի և զգացումներու կենդանութեան: Որ և է լեզու, որպէսզի՝ ազատելով անդիր դպրութեան արկածաւորումներէն՝ կարենայ խաբխսը՝ չառնալ զինքը խօսող ժողովուրդին հոգեկան կեանքը հայելացնող զրականութեան, պէտք է որ զրաւորական լինի, այսինքն ունենայ իր զիրը և այդ զիրով սեւեռուած իր զրականութիւնը: Հայ լեզուն բախտաւորուեցաւ այդ տեսակէտով մեր պատմութեան ամենէն անմոռանալի այն պահուն, Ե. դարուն, երբ ունեցաւ իր գիրերը, և այդ զիրերով իրականացած առաջին զիրքը, հայերէն Ս. Գիրքը: Այս վերջինը, զիրքերուն զերազանցագոյնը, Աստուածաշունչը, իր կազմութեան վերջնական ձևին յանդեցուց հայ լեզուն: Ու այդպէս միայն կրնար լինել արդարև: Յովհաննէս Տէրոյնց, մեր ամենէն բազմահմուտ և բազմալեզուեան զլուսններէն մին, ըսած է իրաւամբ. «որպէսզի մէկը կարենայ կատարելապէս սովորած ըլլալ լեզու մը, պէտք է որ ամբողջովին և ուշիւ կարգայ և հասկնայ այդ լեզուով Աստուածաշունչը»: Այո՛, վառնզի այն զիրքն է ան, որուն մէջ սքանչելի զեղեցկութեամբ և կենդանի պարզութեամբ ներկայացուած են մարդկային հոգին և կեանքը, իրենց ամենէն խոր, ուժեղ և ճշմարիտ արտայայտութեամբը:

Հայերէնը անոր մէջ առաջին անգամ երկնազեղեց իր մտածումին երանգները, անոր մէջ զրգացուց առաջին անգամ իր մաքուր զգացումներուն ջերմութիւնը, ու չափեց հոգեկան կեանքին խորութիւնները: Հայկական ոստանիկ լեզուն հոն հաւաքեց լրութիւնը իր զանձարանին, արարատեան ոսկի բարբառին և տարօնեան և ուրիշ զլխաւոր զաւառաբառներուն ընտրողական համալրութեան մէջ բլրեցողացնելով ազգային մտածումին բնիկ զիծերը, և մերինին մէջ բերելով և հիւսելով աւելի բարձր ու զարգացած ազգերու մտածողութիւններէն փոխանցարար իրարու հաղորդուած կամ ուղղակի քաղուած զեղեցկութիւններ:

Կարելի է անվարան ըսել թէ Աստուածաշունչն է բուն հայերէնին, ոսկեդարեան հրաշալի լեզուին իսկական բառարանը, հայ լեզուին քերականութիւնը իր ականակիտ աղբիւրն ունի Աստուածաշունչին մէջ միայն: Ո՛վ որ կ'ուզէ տիրապէս ունենալ հայ լեզուին ուսումն ու զիտութիւնը, պէտք է լըրջօրէն ճանչնայ հայ Աստուածաշունչը: Ա՛ն է որ կը ճառաղայթէ մեր ամբողջ հին զրականութեան վրայ: Խոստովանի՛ր սիրով և համոզումով թէ ան էր որ բարոյապէս վերակազմեց կործանումի մօտեցած մեր նիւթական կեանքը, և չինեց և աւելի ամուր հիմերու վրայ կանգնեց զմեզ իբրև ազգ և եկեղեցի:

Բախտէն ու ժամանակէն զարնուած, քայքայումի և խորտակումի տարուբերումներուն մէջ շուարած մեր ներկայ վիճակին մէջ, ո՛րքան սրտապնդիչ պիտի լինէր կանգ առնել հազարհինգհարիւրամեայ յորելեանի ներկայ թուականին առջև, և նայիլ ճշմարիտ ազգաշինութեան այն հին բարի օրերու լոյսին...